

Česká analytická bibliografie – fantom, chiméra nebo iluze? Úvaha na okraj aktuálního stavu problematiky

Josef Schwarz
informační konzultant
schwarzjv@seznam.cz

Dominika Kopčanská
kopcanska.d@gmail.com

INFORUM 2015: 21. ročník konference o profesionálních informačních zdrojích
Praha, 26.–27. 5. 2015

Abstrakt

Bibliografie českých časopiseckých článků a dalších nesamostatných dokumentů má poměrně dlouhou historii, jaká však bude její budoucnost ve chvíli, kdy národní zpracovatelský systém selhal, odpovědné instituce dávají od věci ruce pryč a na kolbišti zůstává pouze několik posledních donkichotů? Příspěvek se snaží o diachronní i synchronní pohled na problematiku z hlediska zpracování, zpřístupnění a prezentace bibliograficko-analytických informací v národním prostředí s ohledem na řešení této problematiky v zahraničí.

Motto

*Zemřela matka, do hrobu dána,
sirotky po ní zůstaly
i přicházely každyčkého rána
a matičku svou hledaly.*

Erbenem to začíná...

Verše z úvodní skladby Erbenových balad nám mají obrazně připomenout stav národního systému analytického zpracování, ke kterému došlo v roce 2011 a který ve své podstatě přetrvává dodnes. Na konci roku 2010 totiž Národní knihovna České republiky rozhodla o zrušení svého Oddělení analytického zpracování a tím i hlavy, „matky“ kooperačního systému, který byl budován od začátku devadesátých let a na kterém se podílely krajské knihovny a některé knihovny další. To jsou tedy ony „sirotky“, které sice za svou „matkou“ nepřicházejí „každyčkého rána“, ale průběžně jí připomínají její nezastupitelnou roli v systému a koneckonců i „rodičovskou“ odpovědnost, v našem případě danou zákonem (knihovním). Zželi se matce milých dětí a vrátí se její duše? To nevíme, ale v následujícím textu se pokusme i pro méně zasvěcené rozklíčovat, oč vlastně jde, a poněkud neurčitá obrazná vyjádření převést do konkrétní roviny.

Trocha teorie...

Z obecného hlediska bibliografie novinových a časopiseckých článků a dalších nesamostatných dokumentů (např. příspěvků ze sborníku, ročenek a dalších dokumentů) je vedle bibliografie monografické produkce jedním z nejdůležitějších výsledků činnosti, kterou se snažíme zachytit neustále sílící proud zaznamenaného lidského poznání. Analytická (méně přesně, ale pro běžného uživatele srozumitelněji článková) bibliografie je možná tím produktem nejdůležitějším, protože zprostředkovává nejnovější poznatky, přičemž pro řadu (možná většinu) oborů jde o klíčový typ informačních pramenů. Řečeno lapidárně slovy aktuálního koncepčního materiálu, „[a]nalytická bibliografie je standardní odborná knihovnická činnost, která je i v současnosti důležitou součástí aktivit odborných, krajských a

dalších veřejných knihoven. Její výsledky mají stále významné uplatnění a jsou využívány nejen uživateli knihoven.“¹ (Podotkněme, že „výrobci“ analytických bibliografií rozhodně nemusí být jen knihovny, zvláště ze zahraničí známe nepřeberné množství bibliografických databází, které jsou budovány svými producenty na komerčním základě a úspěšně prodávány koncovým uživatelům.)

Není třeba připomínat, že tvorba analytických bibliografií je činností náročnou, a to ze všech možných hledisek: metodologických, technologických, manažerských, finančních. Zvláštním bodem v těchto obtížných úkolech je tvorba věcného popisu, který umožňuje přístup k obsahu zpracovávaných dokumentů za situace, kdy názvy ani jiné prvky popisu jmenného nejsou dostatečnými klíči k významům textu. Výsledkem analytického zpracování je tedy strukturovaný záznam, který vyjadřuje formální i obsahové charakteristiky dokumentu. Tento záznam má svou cenu, jednak ve smyslu A) nákladů, které stálo jeho pořízení, jednak ve smyslu B) hodnoty, kterou přináší svým (potenciálním) uživatelům. Převažuje-li cena B dlouhodobě a výrazně nad cenou A, můžeme mluvit o efektivitě systému analytické bibliografie. Potíž je v tom, že zatímco cenu A lze vyjádřit velmi jednoduše penězi (nesmíme zapomenout na skryté náklady, které zpracovatelské instituce nesou ve svých běžných provozních nákladech), cena B má kromě finanční složky (v tomto případě ale obtížně vyjádřitelné) i svoje součásti obecně společenských a kulturních přínosů, které nejsou přímo měřitelné a pozorovatelné.

Odtud je jen krok k úvahám, které bezesporu vedly odpovědné osoby v Národní knihovně ČR k rozhodnutí hledat pro provoz systému analytické bibliografie „efektivnější“ řešení. Z našeho pohledu se však nejednalo o zefektivnění, ale o „optimalizaci“ v tom nejhorším manažerském slova smyslu, a totiž zrušení toho, co z hlediska provozovatele přináší neúměrné náklady. Abychom pochopili, jaké jsou důsledky této „optimalizace“ a co vlastně bylo zrušeno, musíme se vrátit do roku 1953.

O něco víc historie...²

V roce 1953 Národní knihovna (tehdy Státní knihovna ČSR) zpracovala první ročník analytické bibliografie, která v klasické tištěné podobě vycházela do roku 1990 a která se po většinu doby své existence nazývala *Články v českých časopisech* a jako taková byla součástí národní bibliografie. Bibliografie pokrývala vždy v několika svazcích ročně českou bohemikální novinovou a časopiseckou produkci v poměrně širokém výběru a záběru a kromě základní části, která byla uspořádána podle vybraných znaků MDT, obsahovala jmenné, místní a věcné rejstříky. V šedesátých letech došlo na excerpce let 1945–1952, ta však zůstala pouze v nepublikované kartotéce. Navzdory svým limitům představovala analytická bibliografie z let (1945)–1953–1990 jedinečný zdroj informací o soudové seriálové produkci a pro dané období tímto nezastupitelným pramenem zůstává i nadále. Je proto jen škoda, že se prozatím nerealizovaly plány na její digitalizaci. (Třeba připomenout, že v letech 1955–1998 vycházela paralelní analytická bibliografie slovenských seriálů, zpracovávaná Maticí slovenskou.)

¹ Pracovní skupina pro analytickou bibliografii SDRUK ČR. *Článeková bibliografie. Současný stav. (Materiál pro Koncepti článkové bibliografie v České republice)*. 27. 4. 2015.

Nepublikovaný materiál.

² Podrobně viz ANDĚROVÁ, Ivana. Kooperační systém článkové bibliografie – vývoj, stav v r. 2011, české a zahraniční informační zdroje a projekty. *Perspektivy kooperace. Čtenář* [online], 16. 10. 2011, redakce 8. 01. 2012, roč. 63, č. 10 [cit. 2015-05-10]. ISSN 0011-2321. Dostupné z: <<http://ctenar.svkkk.cz>>.

Už v osmdesátých letech se v českých knihovnách začaly postupně automatizovat jednotlivé procesy a tento vývoj dosíhl i analytické zpracování v Národní knihovně. Nešlo však o pouhou automatizaci, ale o vznik kvalitativně odlišného systému, který byl založen na spolupráci Národní knihovny coby tradičního producenta národní analytické bibliografie a tehdejších státních vědeckých (budoucích krajských) knihoven coby producentů obdobných dat regionálních. K systému, který se ve zkušebním procesu rozběhl v roce 1992 a v provozu „ostrém“ o rok později, se postupně přidaly i některé další knihovny včetně knihoven odborných. Tento systém, který na základě smluvních ujednání mezi jednotlivými stranami fungoval až do roku 2010, se označoval zkratkovým slovem KOSABI – Kooperační systém článkové bibliografie. Během let provozu systému, který koordinovalo Oddělení analytického zpracování NK ČR, byla řešena řada metodologických a technologických problémů: od otázek výběru excerpovaných titulů a rozsahu jejich excerpce přes formáty a pravidla jmenného i věcného popisu, problematiku konverze záznamů z různých formátů a knihovních systémů až po propojení bibliografických záznamů s plnými texty dokumentů. Systém ovšem musel absorbovat i důsledky nového krajského zřízení z roku 2000. Výsledný produkt tohoto systému byl označen jako databáze ANL, která byla (a je) zpřístupňována na webových stránkách národní knihovny (a svého času také šířena na CD-ROM jako součást České národní bibliografie).

Těsně před svým kolapsem systém v roce 2010 pokrýval 684 titulů periodik, dalších 658 titulů s tzv. řídkou periodicitou a sborníků, ještě dalších 582 titulů bylo excerpováno v lokálních databázích knihoven (a nebylo tedy obsaženo v databázi ANL). Ročně bylo do databáze ANL vloženo kolem 70 000 záznamů, přičemž zhruba polovinu tohoto počtu zpracovávala Národní knihovna a polovinu dvacítká spolupracujících knihoven. Celkově databáze ANL obsahovala asi 1 300 000 záznamů (v roce 2004 to bylo 886 120 záznamů). Souběžně byla ve spolupráci s firmou Anopress budována experimentální plnotextová databáze ANL FULL, ve které bylo ve výsledku obsaženo 130 000 záznamů.

Paralelně s ANL byly (a jsou) budovány další institucionální, oborové či regionální analytické bibliografie, které byly vůči ANL komplementární a společně s ní vytvářely bibliografický systém vyššího řádu. Ke koordinaci a rozvoji tohoto systému vyšší úrovně však prozatím nedošlo, a to mimo jiné v důsledku zrušení metodického a koordinačního centra KOSABI, tedy Oddělení analytického zpracování NK ČR. Národní knihovna přes dílčí snahy související se systémem ANL+ (viz dále) snížila podporu národní analytické bibliografie na minimum, de facto jen na technický provoz databáze ANL a související nezbytnou metodickou podporu. Své partnery, tedy spolupracující knihovny, tak postavila před hotovou a zároveň nezáviděníhodnou věc: udržet stávající systém bez podpory metodického centra a bez zpracovatele poloviny jeho obsahu. Tím se ocitáme u žhavých otázek přítomné doby.

A rovnýma nohama do současnosti

Přelom let 2010 a 2011 bezesporu znamenal rozkol mezi Národní knihovnou a knihovnami spolupracujícími v rámci KOSABI na národní analytické bibliografii. Národní knihovna se rozhodla ukončit svou účast na budování systému, což prakticky provedla zrušením Oddělení analytického zpracování k 1. březnu 2011 a zastavením analytického zpracování asi 250 titulů. Zdůvodnění: systém je neekonomický a neefektivní. De facto jednostranné narušení do té doby fungujícího systému ostatní strany (včetně širší odborné veřejnosti, jak dokládají např. diskuse v odborné konferenci Knihovna) nesly značně nelibě,³ Národní knihovna proto přistoupila k projektu ANL+, který byl založen na vyhledávání v plných textech dokumentů a generování metadat z téhož zdroje. Další spolupracující

³ Jedna z soustavnějších reakcí viz KÁDNEROVÁ, Jiřina. Zamyšlení nad českou článkovou bibliografií v roce 2011... *Čtenář*, 2011, roč. 63, č. 10, s. 343–346.

knihovny pak v součinnosti postupně pokryly asi 220 titulů z původní excerpce Národní knihovny vlastními silami.

Jak se ukázalo, databáze ANL+ byla jen přechodnou náhražkou a jakékoli řešení založené na plných textech a semistrukturovaných metadatech z nich nemůže nahradit standardní analytické zpracování. V tom je asi zásadní rozpor mezi přístupem Národní knihovny a spolupracujících knihoven. Můžeme diskutovat o oprávněnosti jednotlivých postojů, skutečností zůstává, že strukturovaná analytická bibliografie může být prozatím těžko nahrazena plnotextovým, resp. freetextovým nebo semistruktruaným vyhledáváním.

Krajské a další knihovny tak táhnou káru tradičního analytického zpracování dál, aktuálně pod metodickým vedením Pracovní skupiny pro analytickou bibliografii SDRUK ČR (založena na konci roku 2012) a v koordinaci Studijní a vědecké knihovny v Hradci Králové. Stačí to však jen na nejnnutnější provoz systému.

Co dál?

Analytická bibliografie nejen u nás, ale ani v zahraničí rozhodně není ve stadiu klinické smrti. Jde o potřebný, vlastně nezbytný nástroj pro získávání informací o člancích a statích. Stále větší roli hraje přístup k plnému textu, ten je ale bez adekvátních metadat „němý“. Systémy analytické bibliografie jsou proto i dnes budovány v řadě zahraničních knihoven, mj. v národních systémech Nizozemí, Finska, Švédska, Dánska, Austrálie, Izraele, Ruska a řady dalších.

Moderní systém analytické bibliografie samozřejmě nemůže být založen na striktně centralizované databázi (tak tomu nikdy nebylo ani v minulosti), ale měl by umožňovat integraci heterogenních zdrojů, vytvářených různými institucemi (včetně komerčních monitoringových databází typu Anopress), a zajišťovat unifikované vyhledávání v nich. Vhodnou platformou pro takové řešení v českém prostředí se jeví Centrální portál knihoven. Rovněž dnes není nutné vytvářet *ab ovo* veškeré metadatové údaje, které lze alespoň zčásti přejímat od vydavatelů periodik. Totéž se týká plných textů, které mohou být součástí systému, nebo mohou být připojeny k metadatům prostřednictvím odkazu. Celý systém národní analytické bibliografie – i v novém pojetí, které jsme zde načrtli jen mezně stručně⁴ – ovšem někdo musí metodicky koordinovat, zajišťovat finanční toky, zprostředkovávat licence apod. Bude to Národní knihovna ČR, jak jí ukládá zákon? Nebo úplně jiná instituce?

Erbenem to končí...

*I zželelo se matce milých dítek;
duše její se vrátila
a vtělila se v drobnolistý kvítek,
jímž mohyla svou pokryla.*

⁴ Viz též: Pracovní skupina pro analytickou bibliografii SDRUK ČR. *Článeková bibliografie. Vize (teze). (Materiál pro Konceptci článkové bibliografie v České republice)*. 27. 4. 2015. Nепublikovaný materiál.